

heiligen 1750. mede ter zamma v
 Honderd Car. tfl. en zo vervolgens
 lyk tot dat den laasten met den
 Coepfchats penning zal zijn veld
 betaalt, en zal het verkafte des v
 Sub pacto Com
 missio legis - ^{ei}gen, onveralieneert, gaet zijn
 lijnen. tot er tijd het gehele tra
 zal zijn betaalt, en stelt de ver
 voor kwade leverantie en eric
 de Kooperen ^{de} voor kwade betalinge alle ha
 hebben de ^{van} "Möbile en imobile ge
 tat een Hipoteek en onderpand,
 met Submissie van alle Hoge en
 "aten en horichten hen

**De protocollen van verzegelingen in de
Groningse oud-rechterlijke archieven**

R.F.J. Paping en P. Brood

I N H O U D

INLEIDING	59
Definiëring van de bron	59
1 HISTORISCHE SITUERING	60
2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS	63
Ontstaansgeschiedenis van de bron	63
Uitvoering en procedures	64
3 VISUELE KENNISMAKING	69
4 BRONKRITISCH COMMENTAAR	74
Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron	74
Gerelateerde en toetsingsbronnen	74
Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek	75
NOTEN	77
BIJLAGEN	79
A Vindplaatsen	79
B Gedrukte bronnen en literatuur	79
Algemeen	79
Boerderijenboeken	80
C Begrippenlijst	80

INLEIDING

Definiëring van de bron

De Groningse oud-rechterlijke archieven bevatten een groot aantal bronnen betreffende vermogensrechtelijke handelingen.¹ Naast de boedelinventarissen geven vooral de protocollen van verzegeling veel informatie over de eigendomssituatie van bepaalde onroerende goederen. Beide samen kunnen worden beschouwd als de voorlopers van de notariële akten, zoals die sinds 1811 zijn opgemaakt.² De vorming van de oud-rechterlijke archieven verschilde in Groningen per landschap. Elk had zijn eigen regelingen inzake het recht om akten rechtsgeldig op te maken.

Door het zegel van de opmaker in was aan het perkament te hangen, kreeg een akte rechtsgeldigheid. Daarom noemt men dit in Groningen verzegelingen. Zo'n zegel werd van oorsprong gegeven door een (wereldlijk of geestelijk) persoon met een zodanig gezag en vertrouwen dat de akte authenticiteit verkreeg. De zegelaar stond er als het ware borg voor dat de inhoud van de akte echt was. Akten die vaak voorkomen zijn schuldbrieven (zonder onderpand: obligaties), hypotheekakten (met onderpand), koopakten (transport van onroerend goed), scheidbrieven (bij een boedelscheiding), huwelijkscontracten (regeling van huwelijkse voorwaarden), beklembrieven (regeling van de voorwaarden van de langdurige verhuur oftewel beklemming van grond) en pachtbrieven (regeling van voorwaarden bij korte termijn verhuur). De registratie van de akten was lange tijd niet goed geregeld. In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw werd er door de diverse zegelaars echter steeds meer toe overgegaan afschriften van de door hun geregistreerde akten in chronologische volgorde op te nemen in zogenaamde protocollen. Deze bundelingen vormen de belangrijkste en meest systematische bron voor verzegelingen in Groningen. In dit broncommentaar zal vooral ingegaan worden op de mogelijkheden die deze protocollen bieden om gegevens over het bezit van onroerend goed te achterhalen. Dit betekent dat niet stil zal worden gestaan bij de huwelijkscontracten, obligaties en testamenten, die ook deel van de verzegelingen uitmaken.

1 HISTORISCHE SITUERING

De staatkundige situatie in wat later de provincie Groningen zou zijn, was van oudsher tamelijk ingewikkeld. Gedurende de Middeleeuwen was de stad Groningen er op diverse wijzen in geslaagd controle te krijgen over ongeveer de helft van de provincie. Het ging daarbij om het Gerecht (een gebied voornamelijk gelegen rond de stad) en de beide Oldambten. In 1619 werd daarbij door aankoop nog het landschap Westervolde gevoegd. De overige drie landschappen – Hunsingo, Fivelingo en Westerkwartier – die samen de Ommelanden vormden, waren in principe onafhankelijk van de stad. Deze staatkundige situatie had een sterke invloed op de rechterlijke organisatie in de verschillende gebieden.

In de gebieden onder controle van de stad kon Groningen in feite doen wat ze wilde. Burgemeesters en Raad bepaalden dan ook geheel en al wie er recht mochten spreken of wie rechtsgeldig akten mochten verzegelen. In de praktijk gebeurde dit veelal door stedelijke functionarissen (ambtmannen, drosten of richters). Sinds het Reglement Reformatoir van 1749 kwam de benoeming van deze ambtmannen aan de stadhouder. In een deel van de aan de stad onderhorige kerspelen speelde ook het college van predikant en kerkvoogden in de zeventiende en achttiende eeuw een rol bij het verzegelen en protocolleren van akten.

In de Ommelanden daarentegen bestond een op het oog veel onoverzichtelijker situatie met van oudsher tal van verschillende, vrijwel volledig autonome rechtstoelen, terwijl ook de burgemeesters van de stad Appingedam gerechtelijke bevoegdheden hadden. Sommige rechtstoelen omvatten meerdere kerspelen, zoals het gerecht van de Vierburen (Godlinze, Losdorp, Spijk en Bierum).³ Andere besloegen slechts een gebied van enkele boerderijen. De meeste gerechten bestonden echter uit één of twee kerspelen. Fivelingo telde zo 22, Hunsingo 29 en het Westerkwartier 14 rechtstoelen, die in het laatste landschap ook wel grietenijen werden genoemd. Oorspronkelijk was het recht om redger (of grietman) te zijn in een bepaalde rechtstoel jaarlijks per toerbeurt omgegaan over de eigenaren van een aantal oude boerderijen of heerden; een systeem dat in ieder geval al bestond in de dertiende eeuw. Op elk van deze edele heerden lag zagezegd een redgerrecht, oftewel een ommegang in de rechtstoel. Sommige rechtstoelen kenden zeer veel ommegangen, in andere rechtstoelen was het aantal ommegangen beperkt tot een tiental. In zogenaamde klauwboeken, waarvan er vele in afschrift bewaard zijn gebleven, werd aangegeven op welke boerderij een recht viel en ook vaak wie dat recht bezat.⁴ Dergelijke klauwboeken vormen trouwens ook een belangrijke bron voor de reconstructie van een deel van het landbezit voor 1600. De interpretatie van deze registers is echter, mede door het bestaan van diverse afschriften, niet eenvoudig.

Al in de Middeleeuwen, maar vooral in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw raakten de redgerrechten door verkoop steeds meer los van de oorspronkelijke boerderijen. Er vond een concentratie van redgerrechten plaats in handen van een betrekkelijk klein aantal personen. Zo ontstonden in de zeventiende en achttiende eeuw diverse staande rechtstoelen. Daarmee wordt bedoeld dat één persoon of instelling alle ommegangen in een rechtstoel in eigendom had. Meestal was dit een jonker, maar ook de stad Groningen had een flink aantal redgerrechten in de Ommelanden verworven. Waar de benaming jonker duidt op adellijke pretenties, werd de titel van hoveling in toenemende mate gebruikt om aan te duiden dat men (ook als niet-jonker) in een bepaalde met name genoemde plaats heerlijke rechten bezat. Niet alle jonkers waren trouwens van zins om zelf de positie van redger te vervullen, daarom stelden ze (net als de stad) in hun plaats regelmatig een ander aan als geconstitueerd redger. Deze aanstelling van vaak juridische geschoolde plaatsvervangende redgers gebeurde in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw steeds meer in de Ommelanden.

Van oorsprong waren het vooral de pastoors en de abten die in de Ommelanden akten zegelden. Pas na 1525 was er een toename in het zegelen door hovelingen (hoofdelingen), een adellijke stand die zich later jonkers en hovelingen gaat noemen.⁵ Met het Ommelander Landrecht van 1601 werd het geestelijken verder verboden om te zegelen. Hierdoor werden de redgers of de geconstitueerde redgers in de Ommelanden vanaf 1601 zeer belangrijk bij het bekrachtigen van akten van eigendoms-overgangen en dergelijke met een zegel. Daarnaast hadden alle jonkers en hovelingen in ieder geval tot het Reglement Reformatoir van 1749, maar vermoedelijk ook nog daarna, het zegelrecht. Tot 1601 was hun zegelrecht eerder gekoppeld aan de door hen gepretendeerde adeldom dan aan het feitelijke bezit van redgerrechten.⁶ Na 1601 zegelden de jonkers en hovelingen vaak als redger of grietman van een rechtstoel. Echter ook zonder een dergelijke positie bleven ze het zegelrecht uitoefenen op grond van hun adeldom.

De vrijwel volledige afhankelijkheid van de Ommelander redgers, waarbij in veel gevallen ieder hoger beroep ontbrak, leidde soms tot grote willekeur en machtsmisbruik van de jonkers. Als reactie daarop werden in het Reglement Reformatoir grenzen gesteld aan de macht en onafhankelijkheid van de redgers en gezorgd voor meer mogelijkheden tot beroep op de Hoge Justitiekamer. De voormalige stedelijke Hoofdmannenkamer ontwikkelde zich daarmee tot een provinciaal gerechtshof. Het is ook pas sinds 1749 dat het registreren en bewaren van de voor hun verleden akten door de Ommelander redgers in een protocol verplicht wordt. Deze verplichting was door de stad al veel eerder ingevoerd in de door haar gecontroleerde gebieden.

Sinds de Franse tijd waren het recht van vrijwillige en criminele rechtspraak en notariaat niet langer persoonlijk bezit. De afschaffing van de heerlijke rechten geschiedde door het 'comité révolutionnaire' van de

Ommelanden met een publicatie van 11 april 1795.⁷ Vanaf 1795-1796 traden de (geconstitueerde) redgers dan ook op namens het volk. Pas in 1803 vond er een herindeling plaats in grotere rechtstoelen en gerechten (jurisdicties), wat in de Ommelanden trouwens veel meer consequenties had dan in het Oldambt, het Gorecht en Westerwolde.

De oude landschappen van de provincie Groningen

2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

Ontstaansgeschiedenis van de bron

Vanouds werden de meeste overeenkomsten onderhands aangegaan, zoals ook gebeurde bij verkopen van onroerend goed. Tot bewijs konden de partijen dan zelf een onderhandse akte opstellen.⁸ Voor een grotere rechtszekerheid en omwille van de registratie was het evenwel wenselijk dat een officiële instantie hetzij als oorkonder optrad (dus als een notaris, met een gezegelde akte), hetzij de onderhands opgestelde akte met een zegel bekrachtigde. De functie die de plaatselijke pastoors en kloosterabten hierbij oorspronkelijk vervulden, werd in de vijftiende en zestiende eeuw geleidelijk overgenomen door de redgers, de leden van de Hoofdmannenkamer⁹ en de jonkers en hovelingen. Na de Reductie van 1594, waarbij Stad en Lande als één gewest in de Unie van Utrecht opgenomen werd, behielden alleen de predikanten in het Oldambt en Westerwolde als opvolgers van de geestelijkheid de bevoegdheid om akten te passeren. In de stad Groningen hadden de Burgemeesters en Raad van ouds het recht van zegelen, al waren daar ook sporadisch keizerlijke notarissen actief.¹⁰

Registratie van de verleden akten vond tot 1600 nauwelijks plaats. Een dergelijke registratie werd protocolleren genoemd, aangezien de originele akten werden in- of beter overgeschreven in een protocol of een register. Waar een dergelijk protocol ontbrak, kon dus slechts de authentieke akte of verzegeling dienen als bewijsstuk voor de rechtshandeling, tenzij de zegelaar in plaats van een protocol een verzameling kopieën van voor hem verleden akten aanlegde. Veelvuldig werden trouwens meerdere identieke verzegelingen opgemaakt van de rechtshandeling in kwestie, die ter hand werden gesteld aan de diverse geïnteresseerde partijen. In het bijzonder het bestuur van de stad Groningen verplichtte door het uitvaardigen van diverse voorschriften, het protocolleren door de plaatselijke zegelaar in de aan haar onderhorige gebieden. Voor het Oldambt en de stad Groningen zijn de protocollen dan ook al systematisch bewaard gebleven vanaf het begin van de zeventiende eeuw. De onafhankelijke redgers van de Ommelanden werden zoals gemeld pas door het Reglement Reformatoir uit 1749 gedwongen om systematische protocollen van verzegelingen bij te houden.

In 1811 werd eindelijk ook in de provincie Groningen daadwerkelijk een onderscheid aangebracht tussen het notariaat en de rechterlijke macht. Het opstellen en bewaren van akten gebeurde in het vervolg door de notarissen. De notarissen schreven de akten niet langer over in een protocol. Ze bewaarden de de minuten van akten in het vervolg los. De

ingang vormde een apart notarieel repertorium met verkorte weergaven van de inhoud van de akten.

Uitvoering en procedures

In eerste instantie werden de door de zegelaars verzegelde akten vermoedelijk niet systematisch door hen geregistreerd en in minuut bewaard.¹¹ Slechts werden originelen van de akten (de grosse of de verzegeling) aan de partijen ter hand gesteld. De oudste protocollen van verzegeling zijn te vinden in de kerspelen van het Oldambt en zijn opgemaakt door de plaatselijke predikant. De protocollen van Midwolda beginnen in 1596, die van Scheemda, Noordbroek en Zuidbroek vangen aan in 1602.¹² Na een tijdelijk verbod op het verzegelen van akten in 1607, werden per 30 juni 1608 door Burgemeesters en Raad van de stad Groningen eisen aan het zegelen gesteld ter voorkoming van misbruik.¹³ Het zegelen werd een zaak van de predikant en de kerkvoogden. De 'bereding' of opmaak van het contract zou moeten plaats vinden in de presentie van de predikant of één der kerkvoogden en in de aanwezigheid van twee 'lofwaardige tuijgen, die lesen en schrijven kunnen'. Belangrijk is daarnaast dat het zegel pas aan de akte gehangen mocht worden, nadat de akte opgetekend was in het protocol. Deze protocollen moesten zorgvuldig worden bewaard.

Het is vooral aan de ordonnantie van 1608 te danken dat van de Oldambtster kerspelen zulke oude series protocollen met minuten of afschriften van verzegelingen bewaard zijn gebleven. Niet voor niets begonnen de reeksen van Beerta, Winschoten en Woldendorp in 1608, die van Eexta in 1609 en die van Meeden en Wagenborgen in 1610.¹⁴ In andere Oldambtster kerspelen zijn de oudst bewaard gebleven minuten van iets recenter datum, gedeeltelijk omdat deze kerspelen pas in de zeventiende eeuw ontstonden. De door de predikanten en kerkvoogden opgemaakte Oldambtster reeksen lopen allemaal vrijwel zonder onderbreking door tot 1811. Daarnaast zijn er relatief bescheiden reeksen verzegelingen verleden voor de drosten van het Klei-Oldambt en het Wold-Oldambt opgetekend in het zogenaamde schuldprotocol.¹⁵ Het betrof hier slechts rechtshandelingen waaruit een schuld voortvloeide en niet die waarbij contant betaald werd. De registratie door de drost begon in 1738 naar aanleiding van een ordonnantie van de stad.¹⁶ Er werden in het begin echter ook akten van oudere schulden opgetekend. De inhoud van dit protocol overlapt geheel de reeds genoemde veel eerder beginnende protocollen van akten van de predikanten en kerkvoogden van de diverse Oldambtster dorpen.

In 1613 bepaalden Burgemeesters en Raad van de stad Groningen dat akten waaraan het stadszegel gehangen werd, geregistreerd moesten worden in een protocol.¹⁷ In dit schuldprotocol van de stad ging het om 'alle rentebrieven, versgehelde obligatien, coopbrieven, versetbrieven, pachtbrieven offt diergelijcke contractbrieven, daardoor eenige goederen

worden veralieneert oft beswaret onder des stadts segel zijnde'.¹⁸ Deze akten werden verleden voor het zogenaamde volle gericht, omvattende alle vier burgemeesters en twaalf raadsleden. Bij elk van de 228 opeenvolgende delen tot 1811 is in de tijd zelf al een alfabetische index op de voor naam van de contractanten gemaakt. De indruk bestaat trouwens dat niet alle akten betreffende onroerendgoedtransacties in de stad Groningen daadwerkelijk in het stedelijke schuldprotocol zijn opgenomen. In ieder geval in de tweede helft van de achttiende eeuw worden verkopeningen van stadshuizen ook sporadisch geregistreerd in Ommelander rechtstoe len.

De protocollatie in de overige onder het gezag van het stedelijk bestuur staande gebieden kwam later op gang. In Westerwolde waren twee jurisdicties met ieder een richter, terwijl over het gehele gebied een drost aangesteld was. Deze drie functionarissen waren verantwoordelijk voor het zegelen. In het gerecht van Westerwolde begonnen de minuten van akten in 1654, echter in het gerecht van Bellingwolde en Blijham pas in 1750.¹⁹ De feitelijke verplichting tot protocollatie in Westerwolde dateert pas van 29 mei 1688. De Raad van State had toen geconstateerd dat de richters in dit gebied de 'contracten of transporten' over het algemeen niet schriftelijk vastlegden. Daarom schreef de Raad voor dat de protocollatie vanaf dat moment verplicht was, op straffe van nietigheid van de akten die niet geregistreerd zouden zijn.²⁰ Gezien de late start van de reeks voor Bellingwolde en Blijham lijkt deze maatregel mogelijk weinig uitgehaald te hebben. Ook het oudst bewaard gebleven 'protocol van belijng' van akten door de drost van Westerwolde start pas in 1696.²¹ De predikanten in Westerwolde hadden trouwens ook zegelrecht, maar dit betrof slechts akten van huwelijksvoorwaarden ofwel huwelijkscontracten en testamenten. In 1803 werden alle rechterlijke instellingen in Westerwolde samengevoegd tot één jurisdictie Westerwolde.

Ongeveer gelijk was de bewaring van akten geregeld in het eveneens aan de stad onderhorige gericht van Selwerd en Sappemeer in het Gerecht. Pas op 19 september 1692 verordonneerden Burgemeesters en Raad van Groningen de aanleg van een apart register door de stadssecretarie voor alle overdrachten door stadsmeyers van onroerende goederen in Hoogezand en Sappemeer.²² In de jaren 1738-1739 besloten Burgemeesters en Raad naar het voorbeeld van de stad een schuldprotocol aan te leggen.²³ In dit protocol konden schuldeisers verzegelde koopbrieven en schuldbrieven of obligaties laten aantekenen. Opgemerkt moet worden dat niet alle akten in een dergelijk schuldprotocol hoefden worden opgetekend, maar alleen verzegelingen waaruit een schuld voortvloeide. Het was echter vermoedelijk wel de bedoeling om alle verzegelingen door een officiële instantie te registreren.²⁴ In 1803 werden de twee gerichten van Selwerd en Sappemeer samengevoegd tot één jurisdictie.²⁵

Daar in de Ommelanden de jonkers en hovelingen als bezitters van de redgerrechten een geheel onafhankelijke positie innamen, dwong niets hen om protocollen bij te houden van de akten die ze verzegelden.

Ook het Ommelander Landrecht van 1601 voorzag daar niet in. We zagen al dat pas het Reglement Reformatoir van 1749 de protocollatie in de Ommelanden dwingend voorschreef. Het recht van zegelen werd toen ook voor het grootste deel voorbehouden aan de feitelijke redgers of geconstitueerde redgers. Het gevolg van dit alles is dat systematische verzamelingen van afschriften van verzegelingen van vóór 1750 zeldzaam zijn. Daarbij moet opgemerkt worden dat ook in de tweede helft van de achttiende eeuw de reeksen minuten van verzegelingen in diverse Ommelander rechtstoelen nog grote hiaten vertonen.

Bewaard gebleven reeksen van vóór 1750 betreffen meestal verzamelingen losse minuten van akten en geen protocollen. Genoemd kunnen worden reeksen minuten in het Eesterrecht van Ten Post (1610-1632, 1681-1694), in het gerecht van Farmsum en onderhorigheden (vanaf 1673), in het gerecht van Wirdum (vanaf 1734), in het gerecht van Eenrum (vanaf 1712), in het gerecht van Warffum en Breede (1730-1734), in het Oosterdeel Langewold (1718-1726) en het Westerdeel Langewold (vanaf 1722).²⁶ In het familiearchief Trip bevinden zich nog de losse minuten van de verzegelingen verleden voor jonker en hoveling Joost Lewe in de periode 1720-1755 betreffende Baflo, Mensingeweer en andere dorpen in die omgeving.²⁷

Een extra probleem bij het zoeken van akten met betrekking tot onroerende goederen in de Ommelanden is het ontbreken van een vast verband tussen de plaats waar het goed gelegen was en de rechtstoel, waar de akte werd verleden. Het is dus vaak onduidelijk waar een akte gezocht moet worden. Hoewel akten betreffende onroerend goed meestal werden opgemaakt in de rechtstoel waaronder het betreffende onroerend goed ressorteerde, was dit geen verplichting.²⁸ Soms zijn akten dan ook op zeer verrassende plaatsen geregistreerd en verzegeld. 'Berucht' zijn de zeer kleine gerechten van Platvoetshuis en van De Kampen, waar een groot aantal akten betreffende de gehele provincie te vinden zijn.²⁹ Lastig is ook dat in de meeste protocollen van verzegelingen op het platteland indices ontbreken. De protocollen die wel indices op (voor)naam bevatten, helpen slechts in beperkte mate bij het zoeken. Dergelijke indices zijn namelijk opgemaakt per deel en dus zeer verspreid beschikbaar. Ze zijn, behalve dan voor het schuldprotocol van de stad, door het archiefwezen ook niet beter toegankelijk gemaakt, bijvoorbeeld door ze in kopie te bundelen. Recente indices op de verzegelingen zijn, met uitzondering dan van die voor de huwelijkscontracten, voor de provincie Groningen nauwelijks aanwezig.³⁰

Ingevolge publicatie van 4 mei 1803 door het Departementaal bestuur vond er een reorganisatie van de rechterlijke organisatie in het gewest van Stad en Lande plaats. Het aantal protocollerende instanties in de Ommelanden werd sterk teruggebracht. Er kwamen slechts drie aparte jurisdicties, maar voor het gemak werden wel in nog vijf dorpen in de Ommelanden zegelaars geïnstalleerd, terwijl ook de burgemeesters van Appingedam bleven zegelen en het gemeentebestuur van Delfzijl dit

recht verkreeg.³¹ Verder werden op het platteland de jurisdicties van Gorrecht en Sappemeer, Westerwolde en de beide Oldambten ingesteld. De predikanten en kerkvoogden van de Oldambtster dorpen bleven echter doorgaan met het opmaken van akten betreffende hun dorp. Qua functie verschilden de jurisdicties van 1803 weinig van hun kleinere voorgangers. De protocollen van verzegeling van deze jurisdicties, lopend tot 1811, zijn vaak zelfs dubbel bewaard gebleven. Van de verzegelingen zijn namelijk de minuten achter elkaar opgetekend in een protocol beschikbaar, maar ook als stapels losse afschriften.

De protocollen van verzegeling bevatten dus een groot aantal verschillende akten. Gegevens over (verandering in) bezit van onroerend goed worden vooral aangetroffen in verkoop- of transportakten, die vaak tevens hypotheekakten zijn. Scheidbrieven, beklembrieven en pachtbrieven geven ook dergelijke informatie, maar zijn minder overvloedig aanwezig. In koopakten staan idealiter de naam van de kopers, de naam van de verkopers, een omschrijving van het onroerend goed en de verkoopprijs vermeld. In verzegelingen van transporten uit de zeventiende eeuw en eerder ontbreekt echter de verkoopprijs nogal eens.

Bij de beschrijving in de akte werd vermeld welke rechten precies koper en verkoper op het betreffende onroerend goed konden laten gelden. Van belang is in dat verband het Groningse stelsel van beklemrecht voor de verhuur van onroerende goederen.³² De grond werd daarbij onder een bepaalde woning beklemd, waarbij de huurder eigenaar was van de opstallen en daarmee een bepaald recht kreeg op het huren van de grond. Ten aanzien van eigendom en gebruik van landerijen in de zeventiende en achttiende eeuw kunnen vier situaties worden onderscheiden. Ten eerste kan men volledig eigenaar zijn en tegelijkertijd gebruiker (eigen-erfd eigendom). Ten tweede kan men eigenaar zijn en het land los verhuurd hebben. Dat wil zeggen dat het volledige gebruiksrecht na een afgesproken termijn weer bij de eigenaar terugkomt. Ten derde kan men eigenaar zijn, maar het gebruik in beklemrechtelijke zin overgedragen hebben aan de meier of pachter (voor de eigenaar is dan sprake van blote eigendom). In de loop van de achttiende eeuw werd het juridisch steeds moeilijker om de beklemrechtelijke gebruiker van de grond te verdrijven. Ten vierde kan men in beklemrechtelijke zin als huurder of preciezer als (beklemd) meier het gebruiksrecht hebben, waartegenover een zekere vergoeding aan huur (beklemhuur) en bij bepaalde gelegenheden een zogenaamd geschenk voor de blote eigenaar stond. Voor de blote eigenaar betekende dit een bijna volledige uitholling van zijn eigendomsrecht.

In de praktijk was, zeker in de zeventiende en achttiende eeuw, bij het grootste deel van het onroerend goed sprake van een soort van beklemrechtelijk gebruik. In de protocollen van verzegeling wordt dan ook bij de meeste koopakten van onroerend goed zowel de (blote) eigenaar als de gebruiker of meier genoemd. Als sprake was van losse huur wordt meestal de pachter vermeld. Ook wordt vaak de hoogte van de jaarlijkse beklemrechtelijke huur of van de losse huur aangegeven. Voor de huizen

in zowel de stad als op het platteland gold ongeveer hetzelfde. Het gebouw was eigendom van de bewoner, maar de grond (oftewel het heem) was vaak van een blote eigenaar, die als vergoeding daarvoor jaarlijks heemhuur ontving.

Bij de omschrijving van het onroerend goed staan in de verzegelingen bovendien regelmatig de namen van de aangrenzende eigenaren of gebruikers opgegeven ter nadere aanduiding van de plaats. Deze zogenaamde zwetten kunnen personen (soms de eigenaar, soms de huurder), maar ook wegen of wateren zijn; ze worden gesplitst naar de windrichting: ten noorden, ten oosten, ten zuiden en ten westen. Door de vermelding van zwetten kunnen akten dus ook informatie geven over rechthebbenden op aanpalende onroerende goederen.

3 VISUELE KENNISMAKING

De verzegelingen hadden een vaste structuur. In de Ommelanden meldt de zegelaar eerst wie hij is, vaak met een lange rij aan titulatuur, zoals in de akte uit Fivelingo. In de akte uit het Oldambt staat de zegelaar samen met een getuige echter juist het laatst genoemd. De zegelaar geeft in het begin aan wie er voor hem verschenen (gecompareerd) zijn, welk contract ze onderling hebben afgesproken en onder welke voorwaarden dat gebeurt. Bij koopakten is meestal een regeling over de betaling opgenomen en worden soms borgen gesteld. De akte uit Fivelingo is alleen door de redger ondertekend, de Oldambtster akte door vier personen. Bij dat laatste valt aan de ene kant op dat de koper geen handtekening zet, terwijl aan de andere kant de namen in de tekst van de akte wat betreft de spelling enigszins afwijken van de handtekeningen.

- 1 Bladzijde uit het protocol uit het Oldambt in de zeventiende eeuw. Volgens de daar afgeschreven verzegeling verkochten Reijnder Doedens en Johanna Joesten te Noordbroek op 18 februari 1676 een kamp van $\frac{2}{4}$ deimt land, aan Phebo Doedens, broer van Reijnder, in de Beerta.
- 2 Losse minuut van een koopakte opgemaakt op 9 december 1757 voor het gerecht van Farmsum, Siddeburen en onderhorige dorpen, waarin Eltje Kniphuizen en vrouw onder andere een huis te Farmsum op van de kerk gehuurde grond verkopen aan het echtpaar Marcus Diephuis en Stijntien Derks.

10 Febr:

A^o j 676.

Script. 1 br.
Deſen ſaecht ~~den~~ ~~den~~
vo Doodens ſelvo geſceet
Den 21 12ten 1676.

Perſoonlik erſeſenen d' Eerb: Reijnder Doodens en' Jo-
hanna Joosten ſijn E. Huysvrou, tot Noordbroeck woon,
aectigs, bekende en' belijede aen ſaer L. Broeder
d' Eerb: Phabo. Doodens, woonactigs in de Beerla, Rode-vad
en' onbrekelik getransporteer en' opgedragen te ſebben,
ſulx doende kraest deſes, ſekere Kamp Landes groot $2\frac{3}{4}$
Dejmaten (Dooſ ſoo groot en' klejn als die ſelve in mate be-
vonden maect worden) ſo Comparanten in de ſelvdinge der
goderen, bij Sal Dodo Phabens en' Aeltjen Thjes, geweſene
Eestelliden, op ſaer Aerdags nagelaten, ſadden getrokken voor
162 Car gl' t' Dejmt, bedrageſde in coner ſomme vier ſon,
dert vijſen-viertigs gelycke gts 10 A: En' ſulx met een ſoo,
daarigſt reest als ſij Comparanten, in gevolge Erf-ſelvdinge-
brief de dato den 30 Januarij jongſt konnen jrdigen. Wel-
ke transport geſchiedt is voor een ſekere ſomme van pennin-
gen, ſo ſij Comparanten bekende van ſaeren Broeder voornemt
tot ſaer volle benoegen onſangen te ſebben, doende dieswegen
ſijn E. mits deſen ten volken quyteeren en' voor goede voldadht
bedanken: Mede beloovende en' aenemende deſe voorſelſe gecc-
erde kampe met alle deſelſe vij- en' jereectigseden, ſaeren
Broeder oppemelt te willen teveren, waesten en' waren voor alle
actie en' aenſprake, in dies voegen en' gelycker gedaalte als in
gemelte ſelvd-brief is ge-opprimiert; Exempt ſoddane Landts-
laſten, ſerwituten en' ſwarigseden, ſo riedts op ſet geſelvd
Landts liggen of in 't toekomstige noed moedten gelijgt wor-
den, diewelke alle tot laſt van der Comparanten Broeder
jullen komen. Alles opreest en' ter goeder trouwe, met re-
nunciatie van alle Reests Exceptien en' beſchietten; ſo eenies
ſins ſijn tegens ſjoden konnen dienen en' uitgevonden worden.
Oir konde ptecliaringe, ter praſentie van d' Aeltj. Gerſard.
Eitzen en' d' E. Jan Jan ſen Felings, als getuygen.
Actum den 10 Febr: aad' j 676.

Wimver Doodens
Janna Joosten
Gerſard Eitzen
Jan Jan ſen Felings

1
Bladzijde uit het
protocol uit het
Oldambt in de
zeventiende eeuw.

4 BRONKRITISCH COMMENTAAR

Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron

In het algemeen kan de informatie in de verzegelingen als zeer betrouwbaar gekenschetst worden. Dit wil echter niet zeggen dat er, in het bijzonder in de afschriften, geen schrijffouten en dergelijke kunnen voorkomen. In enkele gevallen zijn er verbeteringen aangebracht of vergeten passages toegevoegd (zie ook de voorbeelden). Hierdoor hoeven de teksten in de protocollen van verzegeling niet altijd identiek te zijn met die in de originele verzegelingen. Dit soort onjuistheden zijn vrij zeldzaam en van gering belang. Lastiger is dat soms interessante gegevens ontbreken, zoals de prijs, de omvang, de mogelijke te betalen huur en andere verplichtingen die op het verkochte berusten, de naam van de meier of de eigenaar en dergelijke. Het lijkt er op dat vooral akten van voor de achttiende eeuw minder volledig zijn. Daarbij geldt ook voor de protocollen van verzegeling net als voor andere Groningse bronnen, het probleem van de vele verschillende oppervlaktematen.³³

Duidelijk is al geworden dat lang niet alle akten bewaard zijn gebleven. De reeksen verzegelingsprotocollen vertonen hiaten, in het bijzonder in de Ommelanden. Onze indruk is dat daarnaast ook nog lange tijd onderhandse akten opgemaakt zijn, die dus niet systematisch zijn geregistreerd. In verband met de rechtsgeldigheid zal dat echter juist bij transport van onroerend goed zeldzaam zijn geweest, zeker omdat in de diverse landschappen voor de levering van onroerende goederen een 'zegel en brief', oftewel een verzegelde akte vereist was.³⁴ Ook van zeer goedkope huizen zijn daarom transportakten opgemaakt.

Gerelateerde en toetsingsbronnen

Hoewel we ons in dit broncommentaar concentreren op verzegelingen, zijn in de rechterlijke archieven ook in andere stukken gegevens over de eigendom van onroerend goed te vinden. Over het algemeen zijn deze bronnen echter minder systematisch bewaard en/of zijn ze veel minder informatief. Geduid is in de inleiding al op de boedelinventarissen.³⁵ Boedelinventarissen kunnen onder meer een overzicht geven van het onroerendgoedbezit van de boedelhouders, daarbij worden vaak zowel de waarde, als de mogelijk huur, meier of eigenaar vermeld. De oudste reeks op het platteland is die van Selwerd en Sappemeer vanaf 1666.³⁶ In het Oldambt zijn ze aanwezig vanaf 1700, in de Ommelanden meestal pas vanaf het midden van de achttiende eeuw, en in Westerwolde zelfs pas vanaf 1760 en gedeeltelijk vanaf 1778.³⁷ Op het Rijksarchief Groningen

zijn van al deze plattelands-inventarissen recent vervaardigde chronologische lijsten op naam van de boedelhouder aanwezig. Voor de stad zijn vele inventarissen te vinden in het archief van de in 1613 opgerichte Weeskamer.³⁸ Deze had vooral als taak de controle van het beheer van de bezittingen van hele en halve wezen uit te oefenen. Andere bronnen met veelal sporadische gegevens over eigendom en gebruik van onroerend goed zijn de registers betreffende de gerechtelijke inbeslagneming en executoriale verkoop van onroerend goed (onder andere vermeld onder de naam van setmata, trekcedullen, preferentie-oordelen en gerechtelijke beschrijvingen).

In de broncommentaren over Groningse zijlschotregisters, verpondingsregisters en kloosterrekeningen wordt een groot aantal bronnen besproken die gebruikt kunnen worden om een deel van de gevonden gegevens in de oud-rechterlijke archieven te toetsen. Al deze bronnen zijn eigenlijk vooral geschikt om in combinatie gebruikt te worden. Door meerdere bronnen te combineren kan vaak extra informatie over een bepaald bezit, bijvoorbeeld de vroegere eigenaren of de precieze plaats, verkregen worden.

Al diverse malen is opgemerkt dat de oud-rechterlijke archieven nogal lacuneus zijn. In familie- en instellingsarchieven worden nog vele van de authentieke verzegelingen op perkament met zegel gevonden. Vroegere verzegelingen betreffende een bepaald bezit zijn veelvuldig ten tijde van het transport aan de nieuwe eigenaar overgedragen. Deze worden in zo'n geval retro-acta genoemd. Ook in de eerste jaren van de notariële archieven na 1811 zitten om dezelfde reden nog vaak verzegelingen van vóór 1811, gevoegd bij een latere verkoop van hetzelfde goed. De laatstgenoemde verzegelingen zijn echter veelal van de decennia kort vóór 1811, de periode waarin de verzegelingsprotocollen tamelijk volledig bewaard en/of beschikbaar zijn. In familie- en instellingsarchieven daarentegen zijn ook vele oudere verzegelingen aanwezig. Deze zijn gedeeltelijk zelfs nog uit de periode van voor de systematische protocollatie van verzegelingen, welke tot uitdrukking komt in de oud-rechterlijke archieven. De op die manier min of meer toevallig bewaard gebleven verzegelingen vormen echter maar een zeer klein deel van de akten die er ooit moeten zijn opgemaakt. Daarmee zijn ze minder geschikt voor systematisch historisch onderzoek.

Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek

De protocollen van verzegelingen in de oud-rechterlijke archieven worden vooral gebruikt bij genealogisch en biografisch onderzoek. Aan de hand daarvan kan het bezit van bepaalde personen enigszins in beeld worden gebracht. Koopakten maken duidelijk wanneer een bepaald bezit verworven of afgestoten is. Behalve in huwelijkscontracten worden ook in koopcontracten niet zelden familierelaties tussen verkopers

onderling of tussen koper en verkoper vermeld. Met behulp van de vele afgesloten koopakten, obligaties en dergelijke kan ook onderzoek gedaan worden naar de wijze van financiering van het onroerendgoedbezit. Boedelinventarissen zijn daar trouwens ook zeer bruikbaar voor. Ook kunnen de protocollen van verzegeling inzicht geven waarin bepaalde soorten eigenaren (sociale groepen zoals de adel, instellingen) in de loop der tijd eigendommen en rechten van beklemming afstootten of juist aankochten. Tevens werpen de verzegelingen licht op de ontwikkeling van de huurvoorwaarden en het bekleemrechtelijk stelsel in de loop der tijd.

De oud-rechterlijke archieven zijn ook, meer dan andere bronnen, zeer geschikt om de eigendomsgeschiedenis van een bepaald onroerend goed (landerij of huis) na te gaan. Vaak is alleen met deze bron het precieze moment van overdracht te bepalen. Ze zijn dan ook uitgebreid geraadpleegd voor boerderijenboeken, waarin de eigendoms- en bewonersgeschiedenissen van alle boerenbedrijven in een bepaald gebied zijn beschreven. Deze boerderijenboeken vormen een typisch Gronings fenomeen, dat verband houdt met zowel de grote rijkdom als het grote historische besef van de Groningse boeren. Voor ongeveer de helft van het grondgebied van de provincie bestaan boeken waarin, meestal per gemeente of landbouwvereniging, de geschiedenis van alle bestaande en vaak ook bestaand hebbende boerderijen individueel wordt geschetst. In Bijlage B wordt een overzicht van de belangrijkste boerderijenboeken gegeven.

Aan de hand van een analyse van prijzen in inventarissen en koopakten kan de ontwikkeling van de waarde van onroerend goed worden nagegaan, waarbij verkoopcontracten natuurlijk de meest betrouwbare informatie opleveren. Onder meer kan het dan gaan om de ontwikkeling door de tijd heen van de prijzen van landbouwgrond per hectare, of van de gemiddelde huizenprijs.³⁹ In dat opzicht kunnen de gegevens in de protocollen van verzegeling heel aardig de algemene welvaartsontwikkeling weerspiegelen. Daarnaast kunnen deze bronnen gebruikt worden om de gemiddelde rentestand op de particuliere markt te bepalen. Enigszins bezijden het onderwerp van dit broncommentaar is dat de ondertekening van akten gebruikt kan worden om inzicht te verwerven in de mate van alfabetisering. Opgemerkt moet wel worden dat in een belangrijk deel van de afschriften van de verzegelingen deze handtekeningen niet zijn overgenomen.

NOTEN

- 1 Voor een uitgebreide inleiding op het Groningse rechtssysteem P. Brood, *Het oude Groninger recht in hoofdlijnen* (Groningen 1999).
- 2 B. Duinkerken, 'De notariële akten met betrekking tot de registratie van onroerend goed, 1811-1920' in: G.A.M. Van Synghel ed., *Broncommentaren* 3 (Den Haag 1997) 177-230.
- 3 Voor de grenzen zie B.W. Siemens, *Historische atlas van de provincie Groningen* (Kaarten plus Toelichting) (Groningen 1962).
- 4 Bijvoorbeeld L.H. Bruins ed., *Claveboek van Johan Tiassens* (Leens 1986). Onder andere zijn vele klauwboeken te vinden in Groningen, Rijksarchief (RA), Handschriften in folio en Handschriften in quarto.
- 5 A.S. de Blecourt, 'Levering van onroerende zaken in de Ommelanden, het Oldambt en Reiderland' in: A.S. de Blecourt, *Oldambt en Ommelanden; Rechts-historische opstellen* (Assen 1935) 265-267.
- 6 De Blecourt, 'Levering van onroerende zaken', 283-296.
- 7 W.J. Formsma, R.A. Luitjens-Dijkveld Stol en A. Pathuis, *De Ommelander Borgen en Steenhuizen* (2e druk; Assen en Maastricht 1987) 39.
- 8 Brood, *Het oude Groninger recht*, 66-67.
- 9 Van deze rol van de Hoofdmannenkamer als zegelaar resteren slechts een beperkt aantal afschriften van verzegelingen voor de periode 1665-1811, Groningen, RA, Archief van de Hoge Justitiekamer, inv. nrs. 1946-1954.
- 10 Eén protocol over de periode 1655-1669 is gepubliceerd door M.W. van Boven, *Protocol Draper* (Groningen 1994).
- 11 De Blecourt, 'Levering van onroerende zaken', 244.
- 12 Groningen, RA, Gerechten in het Oldambt, inv. nrs. 7120-7131, 7185-7206, 7214-7227 en 7419-7449.
- 13 Ibidem, Verzameling overheidspublicaties, inv. nrs. 172-173.
- 14 Ibidem, Gerechten in het Oldambt, inv. nrs. 7072-7086, 7089-7095, 7105-7118, 7326-7335 en 7376-7411.
- 15 Ibidem, Gerechten in het Oldambt, inv. nrs. 6067-6103 en 6405-6408.
- 16 J. de Bruijn, 'Plakkaten van Stad en Lande; Overzicht van Groningse rechtsvoorschriften in de periode 1594-1795', *Historia Agriculturae* XIV (Groningen 1983) 254. *Ordonnantie op het recht van prothocol in beide Oldambten* (Groningen 1738). Het betreft Groningen, RA, Gerechten in het Oldambt, inv. nrs. 6067-6111 en 6405-6408.
- 17 P.G. Bos, 'Het recht van zegelen van pastor en kerkvoogden in Stad en Lande', *Nederlandsch Archievenblad* 23 (1914/15) 98-104.
- 18 Groningen, Gemeentearchief (GA), Stedelijke Rechterlijke Colleges, inv. nrs. III x. Zie trouwens ook III ij voor onder andere scheidbrieven vanaf het vierde kwart van de zeventiende eeuw.
- 19 Groningen, RA, Gerechten in Westerwolde, inv. nrs. 297-311 en 692-699.
- 20 *Groot Placaet-boeck, vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de door-*

- luchtige Hoogh Mogende Heeren Staten-Generaal der Vereenighde Nederlanden enz.* IV ('s-Gravenhage en Amsterdam 1658-1796) 1191.
- 21 Groningen, RA, Gerechten in Westerwolde, inv. nrs. 58-80.
 - 22 E. Schut en C. Tromp, *Inventaris van de archieven van gerechten in de provincie Groningen voor 1811* (Groningen 1998). Het betreft: Groningen, GA, Stadsarchief, Secretarie-archief, inv. nr. 1328 rood. 6408.
 - 23 Groningen, RA, Gerechten in Selwerd en Sappemeer, inv. nrs. 1609-1687 en 2010-2058.
 - 24 Brood, *Het oude Groninger recht*, 69.
 - 25 J.A. Feith, *Het gerecht van Selwerd; Bijdrage tot de Vaderlandsche rechtsgeschiedenis* (Groningen 1885) 19-21, 36-37.
 - 26 Groningen, RA, Gerechten in Fivelingo, inv. nrs. 138, 337-393 en 654-659; Ibidem, Gerechten in Hunsingo, inv. nrs. 199-205 en 809; Ibidem, Gerechten in het Westerkwartier, inv. nrs. 13 en 76-81.
 - 27 Ibidem, Familiearchief Trip, inv. nr. 455. Voor een beschrijving zie L.J. Noordhoff en M.C. Froger-Visser, *Verzameling van stukken afkomstig van leden van de familie Trip en vele aanverwante geslachten* (Groningen 1981) 185-228.
 - 28 De Blecourt, 'Levering van onroerende zaken', 296-297. Dit gold trouwens ook voor de Oldambtster predikanten.
 - 29 Groningen, RA, Gerechten in het Westerkwartier, inv. nrs. 305-335 en 405-409.
 - 30 Een overzicht van de vermelde namen geeft W.G. Doornbos, *Huwelijkscontractenboek Fivelingo 1613-1810 I* (Groningen 1999).
 - 31 Brood, *Het oude Groninger Recht*, 25; De Blecourt, 'Levering van onroerende zaken', 312-315.
 - 32 W.J. Formsma, 'Beklemrecht en landbouw. Een agronomisch-historische studie over het beklemrecht in Groningen, in vergelijking met de ontwikkelingen elders', *Historia Agriculturae XIII* (Groningen 1981) 7-136; A.S. de Blecourt, *Het Stadsmeierrecht in de Groninger Veenkoloniën* (Zutphen 1907). Zie ook het broncommentaar over de rekeningen van de voormalige kloostergoederen in deze bundel.
 33. Voor omrekening zie bijvoorbeeld P.R. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910* (Wageningen 1991) 497-502.
 - 34 De Blecourt, 'Levering van onroerende zaken', 263-264.
 - 35 Zie hiervoor ook Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, 'Boedelinventarissen', *Broncommentaren* 2 (Den Haag 1995) 1-73.
 - 36 Groningen, RA, Gerechten in Selwerd en Sappemeer, inv. nrs. 252-1492, 1858-1879 en 1980-1981.
 - 37 Ibidem, Gerechten in het Oldambt, inv. nrs. 310-5587, 6436 en 6443-6814; Op zeer vele plaatsen in de archieven van de Gerechten in Fivelingo, Hunsingo en Westerkwartier; Ibidem, Gerechten in Westerwolde, inv. nrs. 156-281, 363-470 en 730-872.
 - 38 B.S. Hempenius-van Dijk, *De Weeskamer van de stad Groningen 1613-1811* (Groningen 1991).
 - 39 Voor de gemiddelde grondprijs, huizenprijs en rentestand zie R.F.J. Paping, *Voor een handvol stuivers; Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei* (Groningen 1995) 220, 266, 350-361.

BIJLAGEN

A Vindplaatsen

Groningen, Rijksarchief

- Archief van de Hoge Justitiekamer in Groningen (Archief nr. 136), inv. nrs. 1946-1954
 Gerechten in Selwerd en Sappemeer (Archief nr. 730)
 Gerechten in het Oldambt (Archief nr. 731)
 Gerechten in Westerwolde en Bellingwolde (Archief nr. 732)
 Gerechten in Fivelingo (Archief nr. 733)
 Gerechten in Hunsingo (Archief nr. 734)
 Gerechten in het Westerkwartier (Archief nr. 735).

Groningen, Gemeentearchief

- Rechterlijke Archieven der Stad Groningen (Archief nr. 1534), inv. nr. III: Stedelijke Rechterlijke Colleges
 Rechterlijke Archieven der Stad Groningen (Archief nr. 1534), inv. nr. LVIII: Grietenij van Hoogkerk
 Rechterlijke Archieven der Stad Groningen (Archief nr. 1534), inv. nr. LIX: Grietenij van Leegkerk en Dorkwerd.

B Gedrukte bronnen en literatuur

Algemeen

- Blecourt, A.S. de, 'Levering van onroerende zaken in de Ommelanden, het Oldambt en Reiderland' in: Blecourt, A.S. de, *Oldambt en Ommelanden; Rechtshistorische opstellen* (Assen 1935) 242-316.
 Bos, P.G., 'Het recht van zegelen van pastor en kerkvoogden in Stad en Lande', *Nederlandsch Archievenblad* 23 (1914/15) 98-104.
 Brood, P., *Het oude Groninger recht in hoofdlijnen* (Groningen 1999).
 Bruijn, J. de, 'Plakkaten van Stad en Lande. Overzicht van Groningse rechtsvoorschriften in de periode 1594-1795', *Historia Agriculturae* XIV (Groningen 1983).
 Boven, M.W. van, *Protocol Draper* (Groningen 1994).
 Feith, J.A., 'Inventaris der rechterlijke archieven, berustende in het oud-archief in de provincie Groningen', *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven* XV (1892) 358-473.
 Feith, J.A., *Het gerecht van Selwerd. Bijdrage tot de Vaderlandsche rechtsgeschiedenis* (Groningen 1885).
 Gehlen, A.F., *Notariële akten uit de 17e en 18e eeuw: handleiding voor gebruikers* (Zutphen 1986).
 Hartgerink-Koomans, M., 'Levering van onroerend goed in de

- Ommelanden', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* XV (1937) nr. 2.
 Kampman, J.G. en P. Brood, *Bestuur en rechtspraak. De Geschiedenis van Westervolde* 5 (Groningen 1995).
 Schut, E. en C. Tromp, *Inventaris van de archieven van gerechten in de provincie Groningen voor 1811* (Groningen 1998) (typescript op Rijksarchief Groningen).
 Siemens, B.W., *Historische atlas van de provincie Groningen* (Kaarten plus Toelichting) (Groningen 1962).

Boerderijenboeken

- Boelema-Diddens, T.E., *Boerderijen en hun bewoners in Noord- en Zuidbroek* (Oosterbroek 1990).
 Boer, E. de, L.E. Bos en O.T. Mulder-Steenbrink (red.), *Het Bierumer boerderijenboek* (Scheemda 1996).
 Boerma, G. e.a. (red.), *Boerderijen in het Halfambt* (Groningen 1990).
 Brongers, G.A. en W. Koops (red.), *Bijdragen tot de kennis van de gemeente Loppersum* (Groningen 1981).
 Buringh, E., *Afdeling Blijham Groninger Mij. van Landbouw 1854-1954* (z.p. 1954).
De boerderijen in het "Wold-Oldambt" Scheemda-Midwolda-Ekamp-Meerland-Heilgerlee-Westerlee-Meeden (Scheemda 1997).
 Georgius, R. en L.A.H. de Smet, *Honderd jaar landbouwvereniging "Nieuwolda-Nieuw-Scheemda"* (Scheemda 1960).
 Georgius, R., *"Cley Oldambt"; Groot en Klein Termunten* (Scheemda 1980).
 Hillenga, M., *Boerderijenboek Oude Groningse Veenkoloniën* (Groningen 2000).
 Klerck, T.P.E. de e.a., *Boerderijen en hun bewoners. Uitgegeven door de afdeling Beerta van de Groninger Maatschappij van Landbouw* (Winschoten 1968).
 Klerck, T.P.E. de en O.C. Mellema, *Bellingwolde vroeger en nu* (Groningen 1979).
Middelstum-Kantens. Bijdrage tot de plattelandsgeschiedenis met een beschrijving van de boerderijen en hun bewoners (Bedum 1983).
 Nijhoff, J. e.a., *Stedum* (Meppel 1967).
 Nijhoff-Meijer, T.K., *Historie en boerderijen van Uithuizermeeden* (Oldenzijl, Oosternieland, Uithuizermeeden Binnendijks en Buitendijks) (Uithuizermeeden 1979).
 Wegman, C.J., *Westerwolders en hun woningbezit van 1568 tot 1829* (Wierden 1991 e.v.).
 Zandt, P.J. (red.), *De boerderijen in het gebied van de Noorder Afdeling en de afdeling Uithuizen en omstreken van de Groninger Maatschappij van Landbouw* (Uithuizen 1978).
 't Zandt, 1889-1989: *boerderijenboek* (Uithuizen 1989).
 Zijlma, I.H., *De boerderijen in de Marne* (Leens 1966).

C Begrippenlijst

beklembrief

akte waarin de voorwaarden voor de bekleemde verhuur van een stuk land geregeld worden.

- blote eigenaar
eigenaar die zijn grond in vaste beklemming heeft uitgegeven aan een meier.
- edele heerd
boerderij waarop één of meer redgerrechten vallen.
- geconstitueerde redger
redger die ter vervanging van de feitelijke eigenaar van een redgerrecht het redgerambt vervult.
- Hoge Justitiekamer
zie Hoofdmannenkamer.
- Hoofdmannenkamer
hoogste rechterlijke orgaan in de stad Groningen, zich ontwikkelend tot de Hoge Justitiekamer, het hoogste orgaan voor de hele provincie.
- klauwboek
register waarin aangegeven wordt op welke boerderijen bepaalde heerlijke rechten vallen in verschillende jaren en wie de eigenaars zijn van die rechten.
- meier
gebruiker van vast beklemd grond.
- minuten
afschriften van verzegelingen, bijgehouden door de verzegelende persoon of instantie.
- ommegang
zie redgerrecht.
- protocol
door de zegelaar bijgehouden register met afschriften (minuten) van verzegelingen.
- redger
alleensprekende rechter in de Ommelanden, in het Westerkwartier grietman genoemd.
- redgerrecht (ook wel ommegang in een rechtstoel)
het recht om bij toerbeurt het redgerambt in een rechtstoel een jaar te vervullen of te laten vervullen.
- scheidbrief
akte waarbij een erfenis tussen de erfgenamen verdeeld wordt.
- transportakte
akte waarmee de overdracht van (onroerende) goederen tussen koper en verkoper wordt bekrachtigd.
- verzegeling
akte die bekrachtigd is door het aanhangen van een zegel.
- zegelaar
diegene die een akte bekrachtigt door zijn zegel in was daaraan te bevestigen.